

KATALOG ARCHITEKTURY REGIONALNEJ DLA OBSZARU
„PUSZCZY PYZDRSKIEJ”
OPRACOWANIE BADAŃ NAUKOWYCH
PRZEPROWADZONYCH JESIENIĄ 2009 ROKU

Autor opracowania: dr Piotr Szwiec

Autorzy wykorzystanych materiałów - zespół badawczy:

Przemysław Kowalski (Stowarzyszenie MECENAT)
dr Anna Weronika Brzezińska (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej,
UAM Poznań),
mgr Witold Przewoźny (Muzeum Etnograficzne MNP),
dr Piotr Szwiec (Pracownia Projektowania Detalu, ASP Poznań).
mgr Patrycja Mikołajczak (Pracownia Projektowania Detalu, ASP Poznań),
Paulina Baranowska (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, UAM
Poznań),
Bartosz Stańda (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, UAM Poznań),

Pyzdry - Poznań 2009

Opracowanie materiału pozyskanego w czasie badań naukowych - autor: dr Piotr Szwiec.

Wszystkie wykorzystane w opracowaniu fotografie i inne materiały graficzne pochodzą z materiałów pozyskanych podczas realizacji programu badawczego: PUSZCZA PYZDRSKA OLĘDRZY I ICH ŻELAZNE DOMY organizowanego przez STOWARZYSZENIE MECENAT.

Zadanie współfinansowane ze środków otrzymanych od MINISTERSTWA PRACY I POLITYKI SPOŁECZNEJ w ramach PROGRAMU OPERACYJNEGO FUNDUSZU INICJATYW OBYWATELSKICH.

Zespół badawczy – autorzy fotografii:

Przemysław Kowalski (Stowarzyszenie MECENAT)

dr Anna Weronika Brzezińska (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, UAM Poznań),

mgr Witold Przewoźny (Muzeum Etnograficzne MNP),

dr Piotr Szwiec (Pracownia Projektowania Detalu, ASP Poznań).

mgr Patrycja Mikołajczak (Pracownia Projektowania Detalu, ASP Poznań),

Paulina Baranowska (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, UAM Poznań),

Bartosz Stańda (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, UAM Poznań),

Projekt i opracowanie graficzne: dr Piotr Szwiec

Pracownia Projektowania Detalu

Katedra Architektury i Urbanistyki

Wydział Architektury i Wzornictwa

Akademia Sztuk Pięknych w Poznaniu

Al. Marcinkowskiego 29

60 – 967 Poznań

Tel. 061 85525 21

Wydawnictwo finansowane z dotacji MP i PS

Poznań 2009

1. Wstęp	6
1.1. Cel badań i metodyka.....	6
1.2. Zebranie materiałów źródłowych i badania terenowe.....	8
1.3. Określenie obszaru podanego badaniom naukowym.....	8
1.4. Oczekiwane rezultaty.....	9
1.5. Sposób realizacji projektu.....	11
2. Cechy charakterystyczne architektury regionalnej obszaru „Puszczy Pyzdrowskiej”	
2.1. Budynki mieszkalne na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”	12
2.1.1. Budynki mieszkalne o konstrukcji drewnianej.....	17
2.1.2. Budynki mieszkalne o konstrukcji szachulcowej.....	22
2.1.3. Budynki mieszkalne o ścianach z gliny.....	24
2.1.4. Budynki mieszkalne o ścianach z rudy darniowej (z żelaza)	28
2.1.5. Budynki mieszkalne o konstrukcji mieszanej.....	30
2.1.6. Budynki mieszkalne o ścianach murowanych z cegły.....	34
2.1.7. Dachy w budynkach mieszkalnych.....	35
2.1.8. Okna i drzwi w budynkach mieszkalnych.....	36
2.1.9. Ganki w budynkach mieszkalnych.....	53
2.2. Budynki gospodarcze na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”	54
2.2.1. Dachy w budynkach gospodarczych.....	64
2.2.2. Okna i drzwi w budynkach gospodarczych.....	66
2.3. Detal architektoniczny w budownictwie na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”	78
2.4. Mała architektura i ogrodzenia we wsiach na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”	80
2.5. Układy przestrzenne – rozplanowanie wsi	90
3. Podsumowanie	97
4. Bibliografia	98

1. Wstęp

Puszcza Pyzdrska to obszar o doskonale zachowanym dziedzictwie olęderskim wyróżniający się dużą ilością starych zagród, często budowanych z darniowej rudy żelaza.

Pozytywnym wyróżnikiem tego terenu jest lokalny styl architektury, o wielu wspólnych cechach.

Puszcza Pyzdrska rozciąga się na terenie kilku gmin: Blizanów, Chocz, Gizałki, Grodziec, Mycielin, Pyzdry, Rychwał, Rzgów, Stawiszyn i Zagórow.

Jest to niezwykle ciekawy teren pod względem kulturowym. Na stosunkowo niewielkim obszarze przez stulecia wykształcił się specyficzny krajobraz kulturowy, będący wynikiem przekształceń dokonywanych przez osadników pochodzących nie tylko z terenów polskich, ale przede wszystkim przez osadników olęderskich, którzy na te tereny zaczęli przybywać od XVIII wieku. Osadnicy pochodzący z różnych landów niemieckich oraz Śląska przywieźli ze sobą bagaż kulturowy, który w kontakcie z miejscową substancją i warunkami środowiskowymi doprowadził do wykształcenia się specyficznej kultury. Przez lata ludność pochodzenia olęderskiego i polskiego współistniała obok siebie i dopiero wydarzenia, które nastąpiły po II wojnie światowej doprowadziły do istotnych przemian. Mieszkających na tych terenach Olędrów częściowo wysiedlono, a na ich miejsce zaczęli przybywać osadnicy z różnych stron Polski oraz ludność z ościennych regionów. Z czasem ta mieszanka ludnościowa zaczęła się identyfikować z tym terenem. Nowi mieszkańcy Puszczy Pyzdrowskiej zamieszkali w dawnych domach olęderskich, przyzwyczajali się także do warunków, w jakich im przyszło mieszkać, powoli stapiając się z zastaną tkanką społeczną.

1.1. Cel badań i metodyka

W ostatnich latach, po przemianie ustrojowej i odstąpieniu od sterowania odgórnego, w wielu dziedzinach obserwujemy aktywizację społeczeństw lokalnych, które poszukują własnej tożsamości.

Projekt ten wpisuje się w ten nurt i ma na celu pomóc mieszkańcom regionu w określeniu wartości posiadanego przez siebie dorobku historyczno–kulturowego oraz wartości posiadanej architektury wraz z rodzimym krajobrazem i to zarówno naturalnym jak i zurbanizowanym.

Przeprowadzono przez specjalistów z doświadczeniem w danej dziedzinie interdyscyplinarne badania terenowe. Niezwykle ważne dla określenia tożsamości kulturowej mieszkańców okazały się **badania etnograficzne** (wywiady na podstawie kwestionariusza) oraz dziedzictwem materialnym (inventaryzacja zabytków kultury ludowej: architektury wiejskiej, kościołów i małej architektury chłopskiej i sakralnej, a także cmentarzy), poszerzone o rekonstrukcję lokalnych historii, opowieści i legend.

W projektowanych badaniach terenowych, przeprowadzonych we wsiach leżących na terenie Puszczy Pyzdrowskiej dokonano częściowej rejestracji obecnego stanu poczucia tożsamości kulturowej mieszkańców, kim się czują, na ile

identyfikują się z rejonem swego często już ponad 50-letniego zamieszkiwania a także podjęto próbę odszukiwania śladów dawnych osadników olęderskich na terenie Puszczy Pyzdrowskiej.

Architektura regionalna, w znaczeniu architektury o konkretnych cechach, istniała na terenie tzw. „Puszczy Pyzdrowskiej” do końca lat czterdziestych dwudziestego wieku. Późniejsze planowanie centralne i propagowanie odgórnie narzuconych „projektów gotowych” domów i gospodarstw na długie lata zniweczyły dorobek przeszłych pokoleń mieszkańców tego regionu. Projekty te były dedykowane na cały kraj, a ewentualna regionalizacja dotyczyła tylko ich elementów a nie całości założeń.

Część istniejącej jeszcze dzisiaj architektury o cechach regionalnych wraz ze zmianami gospodarczymi, społecznymi i politycznymi traci swoją pierwotną funkcję i podlega nieuchronnemu procesowi destrukcji, przebudowy czy wręcz całkowitej likwidacji.

Detale ulegają przeróbkom pod wpływem mód i różnych tendencji. Kompozycja urbanistyczna jest niszczonej poprzez proces zabudowywania – wypełniania formami często kulturowo obcymi lub budownictwem o charakterze czysto produkcyjnym i technicznym, a nieosadzonym w żadnej tradycji architektonicznej. Istnieje obawa, że w wyniku tego procesu w ciągu kilkudziesięciu lat zachowane dotychczas jeszcze zespoły osadnicze ulegną unifikacji i stracą swoje cechy regionalne.

Powszechna globalizacja przejawia się swobodnym przepływem nieuporządkowanej informacji, czyli mówiąc inaczej chaosem informacyjnym, który dotyka też tej dziedziny. Liczne publikacje i czasopisma z dziedziny architektury, małej architektury, architektury krajobrazu splotone często do architektury ogrodowej, dostarczają czytelnikom wiedzy fragmentarycznej, pomijając skomplikowane zależności architektury i krajobrazu. Często ukazują zagadnienia bez kontekstu regionalnego i stanowią wzorce, które są naśladowane przez wielu inwestorów.

W tej sytuacji konieczne jest zarówno stworzenie katalogu form architektonicznych z opisem zależności zachodzących w istniejącym krajobrazie, jak też podjęcie działań szerszych, takich jak administracyjna ochrona istniejącej architektury regionalnej oraz świadome i zgodne z zasadami tworzenia tej architektury planowanie przestrzenne. Stworzenie opracowań urbanistycznych uwzględniających odrębność regionalną, pozwoli na harmonijny i proporcjonalny rozwój całego regionu.

Należy zebrać i zachować wiedzę o cechach tradycyjnej architektury, jej relacji z krajobrazem i wzajemnego oddziaływania. Co w znaczeniu długoterminowym może przyczynić się do stworzenia „stylu, czyli tzw. szkoły architektury regionalnej.” Musi powstać architektura współczesna, dostosowana do obecnych potrzeb mieszkańców, ale wynikająca z rodzimej tradycji budowlanej.

Celem badań było poszukiwanie stylu regionalnego, jak również wykazanie związków krajobrazowych, ich wpływu na miejscową architekturę i na powstanie stylu regionalnego.

W poszukiwaniu tego stylu zostały przebadane obiekty architektoniczne i krajobrazowe reprezentujące wszystkie fazy rozwoju form architektonicznych na przebadanym terenie. Poddano analizie zarówno obiekty istniejące, jak i te, które już uległy przebudowie bądź też całkowitemu zniszczeniu.

1.2. Zebranie materiałów źródłowych i badania terenowe

Badania obiektów przebudowanych i nieistniejących były możliwe dzięki dokumentacji konserwatorskiej, materiałom archiwalnym i innym źródłom. W przypadku tych obiektów konieczna była również w każdym przypadku wizja lokalna.

Materiał wyjściowy do opracowania stanowiły mapy, zdjęcia architektury, zdjęcia lotnicze, szkice z natury oraz inwentaryzacje: rzuty i kłady elewacji oraz materiały archiwalne, różnego typu lokalne i branżowe wydawnictwa (z dziedziny architektury, urbanistyki, etnografii i konserwacji zabytków). Materiał ten został pozyskany w wyniku przeprowadzonych badań naukowych. Została przyjęta metoda analityczna. Badania przeprowadzono bezpośrednio w terenie, w archiwach i na drodze wywiadów. Wykonano szczegółową dokumentację fotograficzną, rysunkową oraz inwentaryzacje. Na bazie zebranych danych źródłowych, kulturowych i historycznych, powstał katalog wartościowych obiektów istniejących, o cechach regionalnych. Obiekty te zostały zlokalizowane w terenie i poddane analizie, a uzyskane wnioski zostały przełożone na formę graficzną. Wykonane zostały badania porównawcze elementów architektonicznych i krajobrazowych typowych dla „Puszczy Pyzdrowskiej”. Katalog zawiera mapy ogólne i szczegółowe z naniesioną orientacją badanych obiektów w terenie, zestawy fotografii, szkice odręczne, analizy rysunkowe i inwentaryzacje dotyczące poszczególnych obiektów. Analizie zostały poddane mapy, zdjęcia archiwalne i archiwalia tekstowe, które poddano konfrontacji z rzeczywistością, zdjęciami, rysunkami i inwentaryzacjami wykonanymi przez zespół badawczy.

1.3. Określenie obszaru podanego badaniom naukowym

Teren poddany badaniom to gminy: Blizanów, Chocz, Gizałki, Grodziec, Mycielina, Pyzdry, Rychwał, Rzgów, Stawiszyn i Zagórz – położone na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”.

Jest to obszar o wspólnym krajobrazie kulturowym, który pokrywa się z tzw. „Puszcza Pyzdrowską”.

Obszar badań obejmował cały teren tzw. „Puszczy Pyzdrowskiej”.

Szczegółowo przebadane w terenie i skonfrontowane z mapami topograficznymi (wojskowe mapy sztabowe w skalach: 1: 100000, 1: 50000, 1:25000, mapy topograficzne: 1:100000, 1:50000, 1:25000, 1:10000), współczesnymi i archiwalnymi, ortofotomapą, zdjęciami lotniczymi i satelitarnymi, zostały obiekty znajdujące się w następujących miejscowościach wraz z przyległym do nich obszarem:

Czarny Bród,

Dolne Grądy,

Jarantów,
Jarantów Kolonia,
Józefów,
Kolonia Obory,
Królewiny,
Lipe,
Nowa Kaźmierka,
Nowolipsk,
Nowy Olesiec,
Orlina,
Ruda Komorska,
Ruda Wieczyńska,
Stara Kaźmierka,
Trąbczyn,
Walga,
Wierzchy,
Wrąbczynek,
Wrąbczynkowskie Holendry,
Wronów,
Zapowiednia.

Poszczególne miejscowości zostały przebadane w terenie w sposób ogólny. Na tym etapie wytypowano obiekty do badań szczegółowych, które następnie przeprowadzono.

Przeprowadzając badania poszczególnych wsi zostały wzięte pod uwagę następujące zagadnienia: położenie wsi względem ościennych miast, rozplanowanie osady, układ komunikacyjny wewnętrzny i w stosunku do sieci dróg, pierwotne układy działek, rozplanowanie budynków w siedlisku, istniejąca zieleń, czyli zadrzewienia, uprawy, zieleń zagrodowa, sady i ogrody oraz zalesienia śródpolne, sieć wodna naturalna i przekształcona.

Badania naukowe nad tkanką architektoniczną miasta i wsi objęły strukturę przestrzenną regionu, na którą składa się kompozycja urbanistyczna i architektoniczna oraz relacje przestrzenne i ich wzajemne oddziaływanie w kontekście szeroko rozumianej semantyki przestrzeni.

1.4. Oczekiwane rezultaty.

Realizowany projekt ma na celu zebrać i zachować wiedzę o cechach regionalnych istniejącej architektury, jej relacji z krajobrazem i wzajemnym oddziaływaniu.

Celem naukowym projektu jest przeprowadzenie badań naukowych nad tkanką architektoniczną miasta i wsi, które obejmą kompozycję urbanistyczną, architektoniczną, relacje przestrzenne oraz wzajemne oddziaływanie, w kontekście szeroko rozumianej semantyki przestrzeni. Najważniejszym skutkiem prowadzonych badań ma być „odkrycie” cech regionalnych istniejącej architektury poprzez opisanie, porównanie i poddanie ocenie wartościującej i wykonanie

przykładowych propozycji projektowych. Ma to na celu stworzenie wytycznych, które mogą się stać sugestią dla twórców architektury regionalnej. Istotne jest to, iż dzieło ma pokazywać architekturę regionalną w szerokim kontekście wizualnym i naukowym (fizjograficznym i historycznym).

Publikacja projektu pozwoli opracowaniu dotrzeć do odpowiednio szerokiego grona osób, z których część ma w różnym stopniu wpływ na kształtowanie się relacji pomiędzy urbanizacją a krajobrazem. Może to wpłynąć na zmianę postawy w stosunku do własnego dziedzictwa, na docenienie walorów architektury regionu i jej specyfiki. Na dostrzeżenie relacji fizjograficznych zachodzących w obszarach przekształconych w procesie osadniczym.

W dłuższym okresie może to pomóc uratować istniejącą wartościową tkankę architektoniczną i to w rozumieniu nie tylko budynków i budowli, ale także zależności krajobrazowych. **Przeprowadzone badania pozwoliły na dokumentowanie występującej w tym regionie techniki budowy „domów z żelaza”, czyli rudy darniowej.**

Biorąc pod uwagę postępującą destrukcję i zanikanie elementów regionalnych w architekturze i krajobrazie, można założyć, iż dalsze zwlekanie z wykonaniem szeroko zakrojonych badań na tym terenie może mieć wpływ na zachowanie wielu kulturowo cennych elementów architektury regionalnej.

Już dzisiaj są możliwe działania ratunkowe w istniejących zabytkowych obiektach. Program LEADER+¹ pozwala w dużej mierze na współfinansowanie remontów dachów i elewacji wykonanych w tradycyjnych a ginących dzisiaj technologiach, takich jak poszycie połaci dachowej słomą lub trzciną, czy ściany zewnętrzne - elewacje wykonane z rudy darniowej. Również dzięki pozyskanym w ten sposób środkom można dokonać modernizacji obiektu polegającego na wymianie zniszczonej stolarki okiennej i drzwiowej na nową o tradycyjnych proporcjach i podziałach.

Wnioski z badań interdyscyplinarnych są konieczne dla pełnego zrozumienia związków krajobrazowych i potrzebne do projektowania nowych przedsięwzięć. Projekt jest adresowany zarówno do konserwatorów, urbanistów i architektów, jak też do społeczności lokalnej. Jest potrzebny gdyż pozwoli on też przywrócić cechom regionalnym krajobrazu cywilizacyjnego tej okolicy należne im miejsce w dorobku narodowym.

---

1. LEADER+ to aktualna inicjatywa wspólnotowa, czyli program pomocy bezwrotnej ze strony Unii Europejskiej dla określonych jednostek. Władze lokalne, organizacje pozarządowe, przedsiębiorcy otrzymują pomoc w związku ze zgłaszanymi przez nie projektami rozwoju regionalnego w krajach członkowskich. [...] LEADER+ w oparciu o współpracę na poziomie regionalnym i ponadnarodowym wspomaga wdrażanie nowoczesnych strategii rozwoju terenów wiejskich. Program jest finansowany przez Sekcję Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej. [...] Fundusze z programu LEADER+ mogą być przeznaczane na trzy cele: wspomaganie nowoczesnych strategii rozwoju terenów wiejskich wsparcie dla międzyregionalnych i międzynarodowych projektów współpracy tworzenie sieci obszarów wiejskich UE - zarówno objętych pomocą LEADER+ jak i niekorzystających z tej pomocy Generalnie z inicjatywy LEADER+ mogą korzystać wszystkie tereny wiejskie Unii Europejskiej. Jednak wsparcie w ramach celów A i B jest przeznaczone dla ograniczonej liczby obszarów. Beneficjentami pomocy są przede wszystkim "Lokalne Grupy Działania", czyli związki partnerów publicznych i prywatnych wspólnie podejmujących działania innowacyjne związane z rozwojem obszaru wiejskiego. <http://www.funduszezstrukturalne.gov.pl/LEADER/>

1.5. Sposób realizacji projektu

Projekt „PUSZCZA PYZDRSKA – Olędrzy i ich żelazne domy” skierowany jest do mieszkańców gmin: Blizanów, Chocz, Gizałki, Grodziec, Mycielin, Pyzdry, Rychwał, Rzgów, Stawiszyn i Zagórów – położonych na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”.

Opracowanie będące wynikiem badań po opublikowaniu może pozwolić wielu mieszkańcom dostrzec cechy regionalne w istniejącej architekturze. Pomóc w zachowaniu jej niezmiennego charakteru.

Przygotowany projekt prezentuje architekturę regionalną. Projekt opiera się na przeprowadzonych badaniach na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”. Zebrano dane źródłowe, kulturowe i historyczne. Badania te zostały przeprowadzone w terenie – wykonano szczegółową dokumentację fotograficzną i rysunkową, inwentaryzacje wielu obiektów. Obiekty poddane badaniom zostały umiejscowione w przestrzeni, a istniejące związki przestrzenne poddano analizie.

Każdy z regionów Wielkopolski posiada własną tożsamość kulturowo-historyczną, wynikającą z sumy tradycji, doświadczeń mieszkańców, ich dorobku kulturowego i materialnego. Uświadomienie sobie tych odrębności pozwoli mieszkańcom regionu zachować własną tożsamość w dobie powszechnej globalizacji i unifikacji.

Regiony te stosunkowo łatwo wydzielić w tych częściach Wielkopolski, które są terenami o geograficznie wyodrębnionych granicach.

Cały obszar osadniczy jest ograniczony i podzielony lasami i naturalnymi barierami krajobrazowymi. Są to np. uregulowane, niegdyś naturalne ciek wodne, (choć obecnie trudno je w terenie wyróżnić z gęstej sieci kanałów melioracyjnych, powstałych podczas zagospodarowywania terenów puszczańskich). Naturalna bariera, jaką stanowią zwarte kompleksy leśne, w większości jest pozostałością po pierwotnej puszczy (rozumianej jako miejsca gdzie rosną lasy, gdyż lasy, a zwłaszcza chłopskie, były i są intensywnie użytkowane).

Osadnictwo w Puszczy Pyzdrowskiej w okresie staropolskim towarzyszyło przemysłowemu użytkowaniu jej bogactw i rolniczemu przysposabianiu zajmowanych gruntów, posuwając się w jej głąb w ślad za trzebieżą lasów na tyle, na ile pozwalały warunki glebowe i względy komunikacyjne. Zajmowano grunty o średniej żyzności, przeważnie piaszczysto-gliniaste, dostatecznie nawodnione i łatwe do uprawy. Na jej skraju powstawały osady związane z eksploatacją lasu (Wrąbczyn), służebne (Obory), rudnicze i hutnicze - Ruda Komarska, Ruda Wieczyńska, Huta Trąbczyńska, Huta Łukomska, smolarnie (Smoliniec).

W czasach nowożytnych rozwój osadnictwa na obszarze Puszczy Pyzdrowskiej był prawie dwukrotnie szybszy, jak w średniowieczu. Powstało tu bowiem 188 osad, z czego w XVI-XVII w. co najmniej 117 osad, ale kilka starszych spustoszało, a w XVIII stuleciu (a ściślej w latach 1701-1793) - 71, wśród których zdecydowanie (w 67,6%) przeważały osady olęderskie.

Zbigniew Chodyła fragment OSADNICTWO W PUSZCZY PYZDRSKIEJ, OD ŚREDNIOWIECZA DO POCZĄTKU XXI w.

2.1. Budynki mieszkalne we wsiach zlokalizowanych w „Puszczy Pyzdrskiej”

Architektura budynków mieszkalnych wsi olęderskich posiada cechy wspólne. Można je znaleźć na każdym etapie jej rozwoju. Cechy te występują z różnym nasileniem na całym obszarze osadniczym w „Puszczy Pyzdrskiej”. Budynki mieszkalne posiadają różne proporcje w zależności od okresu ich powstania. Chałupy starsze niezależnie od sposobu ich ustawienia są w konstrukcji drewnianej wieńcowo-słupowej, łączonej na węglach na rybi ogon, ze słupami, na których są łączone belki w dłuższych ścianach oraz przy otworach drzwiowych. Spotkać można konstrukcję sumikowo-łątkową, we wsiach położonych w pobliżu złóż gliny, konstrukcję ryglową ze strychulcem lub glinobitką. Występują też warianty mieszane z wyraźnym wskazaniem na preferowanie konstrukcji „lepszych” i „gorszych.” Za lepszą uważano drewnianą od glinianej czy też zrębową od sumikowo-łątkowej lub ryglowej.

Interesujący jest inny materiał używany w tym regionie do konstrukcji ścian, a mianowicie ruda darniowa. Budownictwo z rudy spotyka się wprawdzie w innych regionach kraju, ale nigdzie nie występuje w takiej ilości i nie zachowało się tak wiele obiektów z niej wykonanych.

Najstarsze zachowane chałupy mieszkalne w tym regionie to zazwyczaj niewielkie jednotraktowe, parterowe budynki z wydzieloną sienią i czarną kuchnią na osi szerokiego frontu. W przypadku rzadziej spotykanych chałup półtoraktowych i dwutraktowych (są to zazwyczaj obiekty większe) pojawia się belka-płatew, rodzaj drewnianego podciągu podpierającego zbyt długie belki stropowe. Sporadycznie jest widoczna w szczycie jego końcówka (ustawionej niesymetrycznie na długości ściany, w odległościach 1:2)².

Szczyty (najczęściej deskowane, obite deskami w układzie pionowym) są najczęściej ustawione równo ze ścianą parteru. W takim przypadku do wystających poza lico ściany końcówek belek oczepowych (najczęściej zaciętych pod kątem 45⁰) jest dobita deska okapowa. Deska ta jest ustawiona poziomo, ze spadem pod kątem 45⁰, na wysokości górnej krawędzi ściany szczytowej, dodatkowo podparta zacinanymi niekiedy ozdobnie wspornikami - konsolkami w różnej ilości.

Spotyka się też szczyty wysunięte poza lico ściany szczytowej o szerokość skrajnej belki stropowej. Uzyskiwano to poprzez wysunięcie ostatniego wiązaru i oparcie go o wysuniętą końcówkę oczepu lub płatwi (belki podpierającej belki stropowe).

Nowsze domy są już wszystkie murowane, te z połowy XIX w zachowują proporcje i wygląd wcześniejszych obiektów drewnianych, mają również deskowane szczyty często z dodatkowymi wejściami na poddasz i nie posiadają ozdób na elewacjach.

W przypadku niektórych trudno dociec, jaka jest właściwie konstrukcja ich ścian i co się kryje pod tynkiem. Dachy tych obiektów mają szczyty deskowane

² W odróżnieniu od architektury z terenu Puszczy Pyzdrskiej, taki układ konstrukcyjny i przedstawiony poza ścianę szczytową szczyt budynku są bardzo często spotykane w chałupach olęderskich okolicach Nowego Tomysła.

Całość tego budownictwa posiada cechy typowe do architektury olęderskiej wsi z terenu „Puszczy Pyzdrowskiej”.

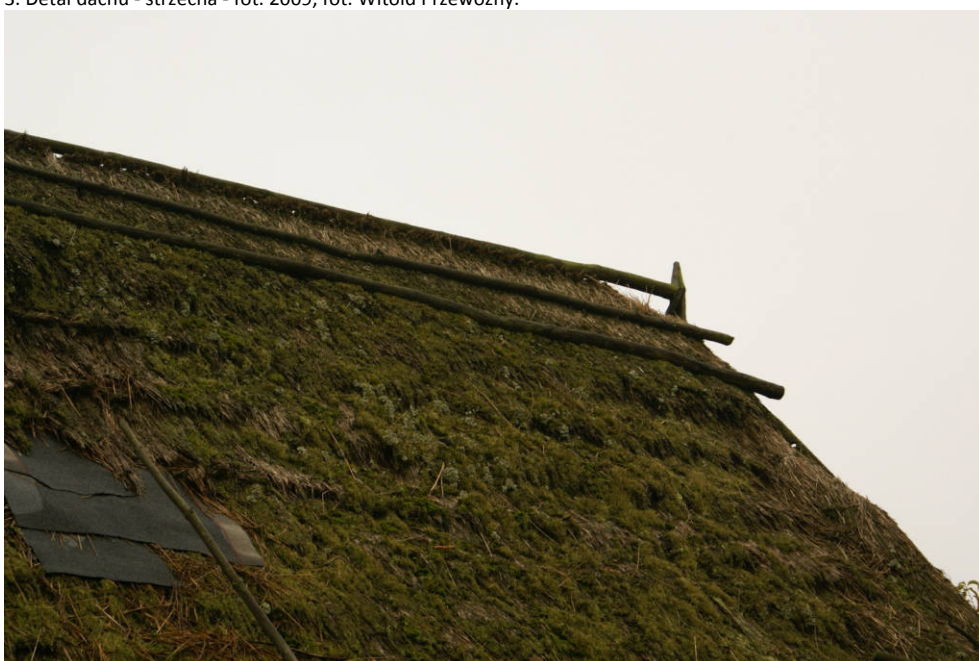
1. Budynek mieszkalny - szczyt - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

2. Budynek mieszkalny - szczyt - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

3. Detal dachu - strzecha - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

4. Detal dachu - strzecha - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

5. Budynek mieszkalny - detal dachu - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

6. Budynek mieszkalny - detal dachu - fot. Anna Weronika Brzezińska.

7. Budynek mieszkalny – szczyt - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

2.1.1. Budynki mieszkalne o konstrukcji drewnianej

8. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

9. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

10. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

11. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

12. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

13. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

14. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

15. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

16. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Wiesław Krzyżaniak.

2.1.2. Budynki mieszkalne o konstrukcji szachulcowej

17. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

18. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

19. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

20. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

2.1.3. Budynki mieszkalne o ścianach z gliny

21. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

22. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

23. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

24. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

25. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

26. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

27. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

2.1.4. Budynki mieszkalne o ścianach z rudy darniowej (z żelaza)

28. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

29. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

30. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

2.1.5. Budynki mieszkalne o konstrukcji mieszanej

31. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

32. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

33. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

34. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

35. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

36. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

37. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

38. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

2.1.6. Budynki mieszkalne o ścianach murowanych z cegły

39. Budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

2.1.7. Dachy w budynkach mieszkalnych

Dachy są zawsze dwuspadowe, symetryczne. W większości są to konstrukcje o kącie 40° do 45° ustawione na budynku szerokofrontowym, typowym dla tego regionu. Nadal spotyka się obiekty o dachach krytych słomą lub trzciną, większość budynków ma obecnie dachy pokryte eternitem, niekiedy dachówką lub blachą. Krokwie najczęściej są oparte na przestających poza lico ściany belkach stropowych, rzadziej na pławi położonej w osi ściany na belkach stopowych z przesunięciem względem tychże belek stropowych.

Najczęściej stosowaną konstrukcją (związaną z planem jednoraktowym) jest konstrukcja krokwiowo-jętkowa. Na budynkach półtraktowych i dwutraktowych konstrukcja więźb dachowych jest bardziej skomplikowana - najczęściej krokwiowo-stolcowa.³

Dachy są ustawione symetrycznie na budynku. Szczyty dachów są najczęściej deskowane i niekiedy posiadają dodatkowe wejścia na poddasze.

Dachy wszystkich typów budynków, zarówno mieszkalnych, jak i gospodarczych, nie posiadały facjat.

40. Budynek mieszkalny – szczyt – konstrukcja szachulcowa - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

³ Taką konstrukcję posiadają poddane badaniom budynki: jeden z Dolnych Grądów, drugi z Wrąbczynkowskich Hołędów. Karta inwentarzowa 007 i 021.

2.1.8. Okna i drzwi w budynkach mieszkalnych

W budynkach mieszkalnych zastosowano otwory okienne prostokątne. Układ zawsze wertykalny, czyli prostokąt „stojący.” Proporcje okien są zróżnicowane z przewagą zbliżonych łagodnego prostokąta (proporcje 3:4 lub 4:5). Okna mają złożone podziały i są podzielone za pomocą elementów stolarki okiennej na mniejsze szyby. Najprostsze to okna jednoskrzydłowe (kwadrat lub łagodny prostokąt) z podziałem na równe 4 szyby przedzielone poprzeczkami w skrzydle okna. Występują też okna dwuskrzydłowe gdzie poszczególne skrzydło jest podzielone na mniejsze identyczne kwatery w ilości od 2 do 4 lub 2 kwatery w proporcjach 2: 3 – mniejsza kwatera zawsze na górze. Kolejny bardziej zróżnicowany typ to okna dwuskrzydłowe, rozwierane, czterodzielne, w których stała poprzeczka jest najczęściej zamontowana na wysokości 2:3. Zdarzają się nieliczne wyjątki od tych zasad np. okna o proporcjach zbliżonych 1:2 w pionie.

Najczęściej stosowano okna skrzynkowe. Stolarkę okien wykonywano, jako bardzo prostą.

Zachowane drzwi wejściowe wykonane są w konstrukcji ryglowej i ramowo-płytowej, od najprostszych niezdobionych w starszych budynkach do w różnym stopniu ozdobnych znajdujących się w gospodarstwach niegdyś bogatszych, a wykonywanych od końca XIX w. Te ostatnie posiadają wykonaną w różnej formie, bardziej rozbudowaną, eklektyczną dekorację snycerską. Najczęściej występują drzwi dwuskrzydłowe wielopolowe z naświetlem, z podziałem skrzydła drzwi na 3 do 4 równych płycin w pionie, o proporcjach zbliżonych do 3: 5 i samych drzwi 3: 4 lub 4 do 4,5: 6,5 do 7. Nowsze, z początku XX w., są również dwuskrzydłowe i mają proporcje 1: 2 z naświetlem nad drzwiami, a same drzwi 2: 3 i $\frac{1}{4}$, są podzielone na dwie nierówne płyciny, z których wyższa jest większa. Występują też drzwi bez naświetla dwuskrzydłowe o tych samych proporcjach (2: 3 i $\frac{1}{4}$) i drzwi jednoskrzydłowe w tych samych proporcjach z szybami w skrzydle w górnej części, szyby były dzielone np. na 3 kwatery. Podział całych drzwi to proporcje (szyba 1: 2,5 płyciny drewniane).

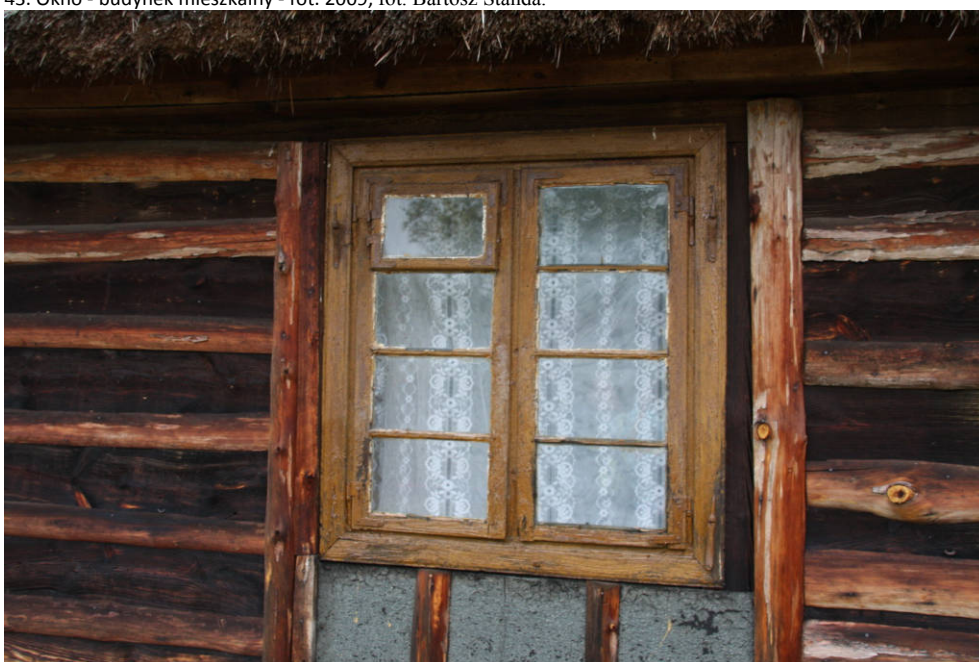
41. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

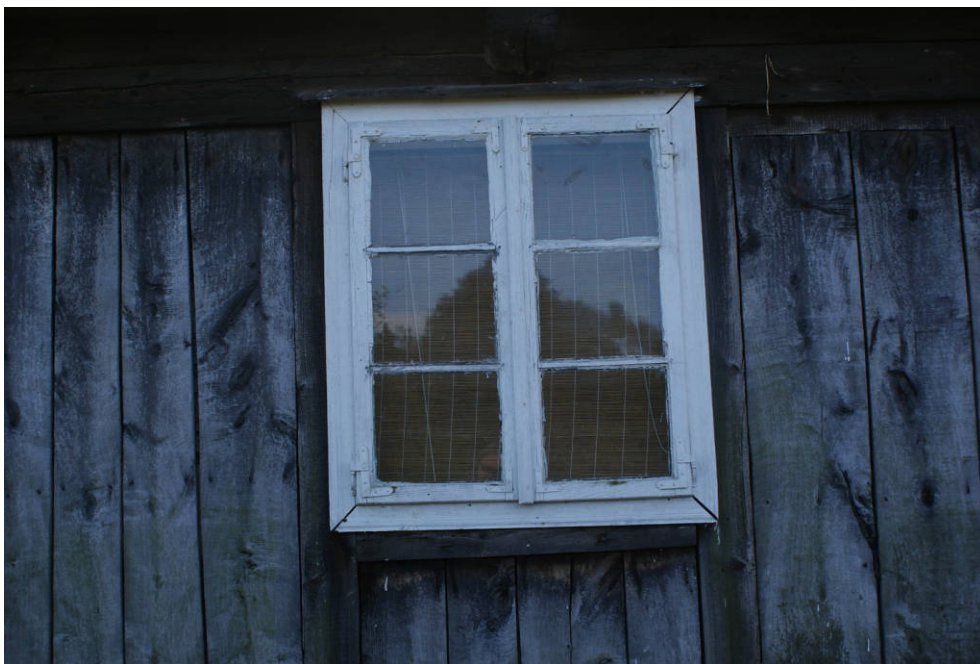
42. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

43. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

44. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

45. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

46. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

47. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

48. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

49. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

50. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

51. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

52. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

53. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

54. Okno - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

55. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

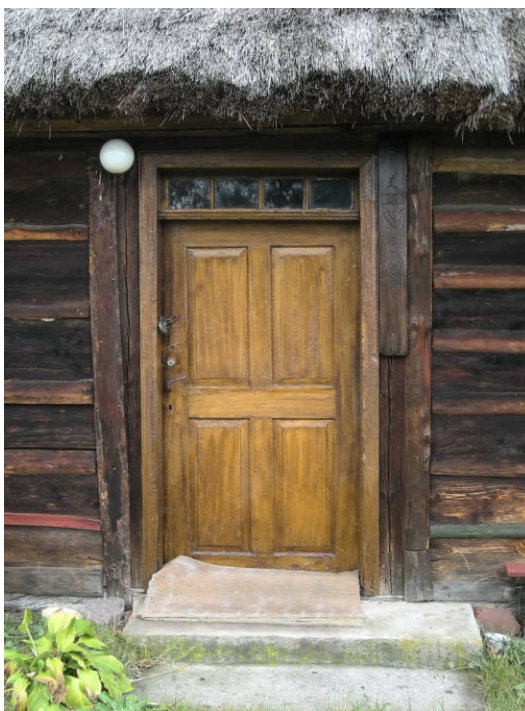
56. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

57. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

58. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

59. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

60. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

61. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

62. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

63. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

64. Drzwi wejściowe - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

65. Drzwi wewnętrzne - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

66. Drzwi wewnętrzne - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

67. Drzwi wewnętrzne - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

68. Drzwi wewnętrzne - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

69. Drzwi wewnętrzne - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

70. Drzwi wewnętrzne - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

71. Drzwi wewnętrzne - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda..

72. Drzwi wewnętrzne - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

2.1.9. Ganki w budynkach mieszkalnych

73. Ganek - budynek mieszkalny - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

2.2. Budynki gospodarcze we wsiach na obszarze „Puszczy Pyzdrskiej”

Budynki gospodarcze mieściły pomieszczenia inwentarskie i związane z obsługą np. paszarnie lub wozownię. W przypadku budynków drewnianych, które przeważały, używano konstrukcji zrębowej, zrębowo-słupowej (przy większych - dłuższych budynkach) i sumikowo-łatkowej. W obszarach gdzie jest pod dostatkiem gliny, występuje glinobitka i sporadycznie konstrukcja ryglowa ze strychulcem. **Wiele budynków gospodarczych podobnie jak mieszkalnych wykonano zostało z rudy darniowej.**

Ostateczną formą jest budynek w całość murowany, i to najczęściej z czerwonej cegły, bez tynku.

Budynki mają ściany parteru murowane z czerwonej palonej cegły.

74. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

75. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

76. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

77. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

78. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

79. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

80. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

81. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

82. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

83. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

84. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

85. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

86. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

87. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

88. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

89. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

90. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

91. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

92. Budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Wiesław Krzyżaniak.

2.2.1. Dachy w budynkach gospodarczych

Budynki gospodarcze parterowe posiadają wyłącznie dachy dwuspadowe symetryczne o konstrukcji krokwiowo-jętkowej, rzadziej stolcowej. Krokwie osadzano za pomocą czopów, najczęściej są opierane na belkach stropowych, co oznacza, że liczba krokwi jest równa ilości belek. Najczęściej skrajne wiązary są równo ustawione w stosunku do ściany szczytowej. W budynkach o drewnianych o deskowanych szczytach końcówki belek oczepowych i znajdującą się pod nimi ścianę osłaniała niekiedy ustawiona ukośnie pozioma deska.

W budynkach o ścianach z drewna i z gliny stosowano pokrycie ze słomy lub trzciny, w murowanych - różnego typu dachówkę.

93. Szczyt - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

94. Kalenica - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

95. Okap - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

2.2.2. Okna i drzwi w budynkach gospodarczych

Z uwagi na funkcje obiektu otwory okienne w częściach inwentarskich wykonywano małe, a w pomieszczeniach (gdzie wymagana była większa ilość światła) takich jak warsztaty czy paszarnie, zdecydowanie większe. Pierwotnie w budynkach drewnianych otwory te były otwarte lub zamykane tylko drewnianą okiennicą. W obiektach murowanych stosowano okienka najczęściej stalowe lub żeliwne, wielodzielne, z uchylną jedną kwaterą, w proporcjach zbliżonych do 2:3, proste lub sklepione łukiem odcinkowym.

Interesujące jest zastosowanie w budynkach o konstrukcji z rudy darniowej otworów okiennych z ramą zbita z desek w kształcie trójkąta foremnego.

Drzwi do budynków gospodarczych wykonywano w prostej konstrukcji ryglowej, o różnych proporcjach zależnych, od rodzaju pomieszczeń, jakie zamykały. Otwory większe, które były przejezdne wykonywano w proporcjach zbliżonych do kwadratu, a mniejsze, tylko przechodnie, najczęściej w proporcjach 1:1 i $\frac{3}{4}$ lub 1:2. Otwór drzwiowy był prosty lub z góry wykończony łukiem odcinkowym i taki kształt miały też skrzydła drzwi. Były one wykonane z prostych desek ustawionych pionowo, zawieszane na stalowych zawiasach listwowych, które niekiedy posiadały ozdobne zakończenia.

96. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

97. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

98. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

99. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

100. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

101. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

102. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

103. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

104. Otwór okienny - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Wiesław Krzyżaniak

105. Drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

106. Drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

107. Drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

108. Drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec..

109. Drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Wiesław Krzyżaniak.

110. Drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, f fot. Wiesław Krzyżaniak.

111. Wrota - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

112. Wrota - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

113. Wrota - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

114. Drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

115. Wrota - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

116. Wrota i drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

2.3. Detal architektoniczny w budownictwie na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”

Detal stosowany w budynkach mieszkalnych i gospodarczych starszych, a zwłaszcza drewnianych, jest bardzo skromny, ogranicza się do koniecznego minimum. Często jedyne zdobienia to wzory umieszczone na drzwiach wejściowych oraz ozdobne profilowania belek stropowych w pomieszczeniach (najczęściej w izbie głównej) i ich końcówek wystających na zewnątrz budynku. W budynkach starszych stosowano też okiennice, pierwotnie o konstrukcji ryglowej a później płycinowej.

117. Detal drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

118. Detal drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

119. Detal drzwi - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

2.4. Mała architektura i ogrodzenia we wsiach na obszarze „Puszczy Pyzdrowskiej”

W istniejących obecnie ogrodzeniach drewnianych niewiele zachowało się elementów oryginalnych. Spowodowane jest to nietrwałością materiału. Obecnie stojące płoty są w większości wykonane po 1945 roku, więc w większości nie nawiązują do tradycyjnej zabudowy.

Pierwotnie siedlisko w tym regionie (w większości olęderskie) poza ogrodzeniem ze sztachet posiadało nieliczne elementy małej architektury, takie jak studnie i nieliczne piece chlebowe (te znajdowały się we wnętrzach chałup).

Studnie w starszej wersji posiadały drewniane żurawie, w nowszej - często kołowroty bębnowe. Zachowały się jeszcze nieliczne żurawie, zwłaszcza we wsiach położonych w głębi „Puszczy Pyzdrowskiej”.

Piece chlebowe (udało się udokumentować w terenie zaledwie jeden piec) lokalizowano w znacznej odległości od zabudowań, najczęściej w sadzie poza domem. Można sądzić, iż występowały w tych gospodarstwach, gdzie budowano nowe domy mieszkalne lub gdy w trakcie przebudowy istniejących budynków likwidowano wewnętrzne piece chlebowe. Piece te znajdowały się pierwotnie w czarnej kuchni, zlokalizowanej w trzonie komina i takich pieców – dzisiaj już nieczynnych zachowały się liczne przykłady.

120. Mała architektura- prywatna kapliczka - budynek gospodarczy - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

121. Mała architektura- płot - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

122. Mała architektura- płot - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

123. Mała architektura- plot - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

124. Mała architektura- plot - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

125. Mała architektura- detal płotu - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

126. Mała architektura- płot - fot. 2009, fot. Anna Weronika Brzezińska.

127. Mała architektura - piwniczka - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

128. Mała architektura - studnia - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

129. Mała architektura – żuraw i studnia - fot. 2009, fot. Witold Przewoźny.

130. Mała architektura - żuraw i studnia - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

131. Mała architektura - studnia - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

132. Mała architektura - studnia - fot. 2009, fot. Patrycja Mikołajczak.

133. Mała architektura - studnia - fot. 2009, fot. Piotr Szwiec.

134. Mała architektura - żuraw i studnia - fot. 2009, fot. Paulina Baranowska.

135. Mała architektura – psia buda - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

136. Mała architektura – psia buda - fot. 2009, fot. Bartosz Stańda.

137. Mała architektura – ubikacja - fot. 2009, fot. Wiesław Krzyżaniak.

138. Mała architektura – ubikacja - fot. 2009, fot. Wiesław Krzyżaniak.

2.5. Układy przestrzenne – rozplanowanie wsi.

Ponieważ większość wsi powstała, jako rzędówki bagienne – przechodzące w zabudowę rozproszoną, układy zagród i ich rozmieszczenie w terenie jest zdecydowanie inne niż w starszych, zwartych wsiach znajdujących się na obrzeżach i poza Puszcą Pyzdorską (głównie ulicówkach i wsiach folwarcznych).

Cały teren osadniczy został pokryty przez gęstą siatkę gospodarstw, a odległości pomiędzy nimi wynikają z wielkości przeciętnej działki osadniczej wynoszącej 18 do 20 ha, zbliżonej w kształcie do bardzo wydłużonego prostokąta.

Role w tego typu gospodarstwach składały się z podłużnych zagonów pól biegnących prostopadle do ciek w wodnego lub terenu podmokłego. Pas ten przebiegał od pola podmokłego do suchego. Wszystkie zagony przecinała prostopadła do nich droga, która łączyła poszczególne gospodarstwa. W pobliżu tej drogi wzniesione były zabudowania poszczególnych osadników. Często są położone w ciągach po kilka po tej samej stronie drogi. Taki sposób podziału gruntów był w miarę sprawiedliwy i w pewien sposób wyrównywał szanse na powodzenie w gospodarce. Gospodarstwa z reguły nie były i nie są nadal połączone ze sobą drogami, wszystkie bowiem posiadają drogi prostopadłe do drogi głównej i biegnące przez całą długość posiadanego pola w obie strony od drogi głównej.

Nie jest to jednak typowa ulicówka bagienna gdyż część gospodarstw z powodu pierwotnie podmokłego terenu lokalizowano na najwyższej położonej części działki, często w pewnej odległości od drogi, co powoduje, iż są one w pewnym sensie rozproszone.

O specyfice regionu decydują też zalesienia śródpolne: drzewa i krzewy liściaste porastają rowy melioracyjne, krawędzie dróg i miedze.

Poszczególne wsie zlewają się w jedną wielką wieś, gdzie o przynależności do poszczególnej wioski decyduje położenie gospodarstwa względem głównej drogi komunikacyjnej.

Każda z wsi olęderskich posiadała własny cmentarz, zlokalizowany w jej pobliżu, najczęściej na pagórku lub wydmye polodowcowej. Wydmy te są w niektórych przypadkach splanowane i uformowane. We wsiach rozproszonych, jeśli był odpowiednio wyniesiony teren, lokalizowano go w pobliżu centrum wsi lub ważnego skrzyżowania dróg. W przypadku wsi zwartych cmentarz jest zawsze zlokalizowany poza zabudowaniami. Najczęściej rosną na nim kilkusetletnie drzewa liściaste, często dęby, które mogą pamiętać czasy, gdy cmentarz został założony.

139. Zdjęcie lotnicze (ortofotomapa) wsi Ciemierów Kolonia – pochodzenie z portalu <http://www.geoportal.gov.pl>

140. Zdjęcie lotnicze (ortofotomapa) wsi Stara Kaźmierka – pochodzenie z portalu <http://www.geoportal.gov.pl>

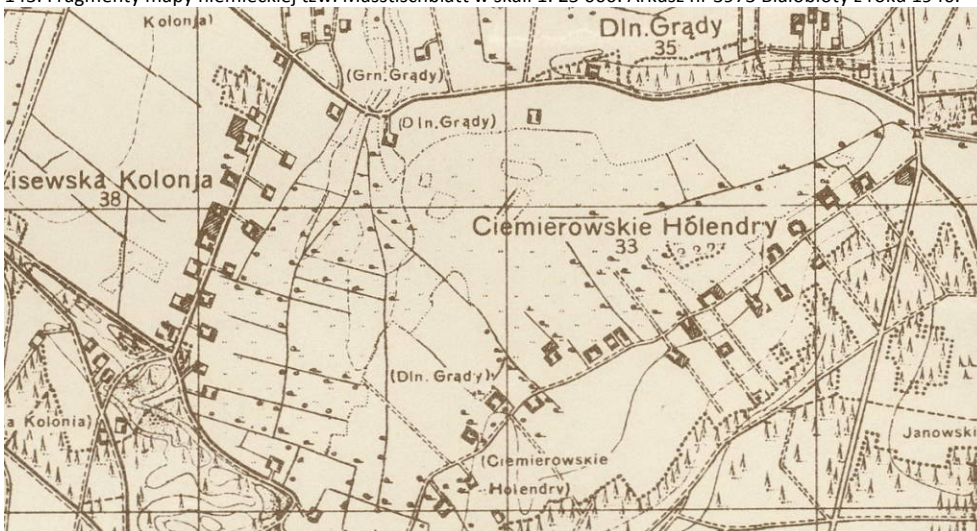
141. Zdjęcie lotnicze (ortofotomapa) wsi Kolonia Usewo – pochodzenie z portalu <http://www.geoportal.gov.pl>

142. Fragmenty mapy niemieckiej tzw. Masstischblatt w skali 1: 25 000. Arkusz nr 3872 Pyzdry z roku 1944.

143. Fragmenty mapy niemieckiej tzw. Masstischblatt w skali 1: 25 000. Arkusz nr 3973 Białobłoty z roku 1940.

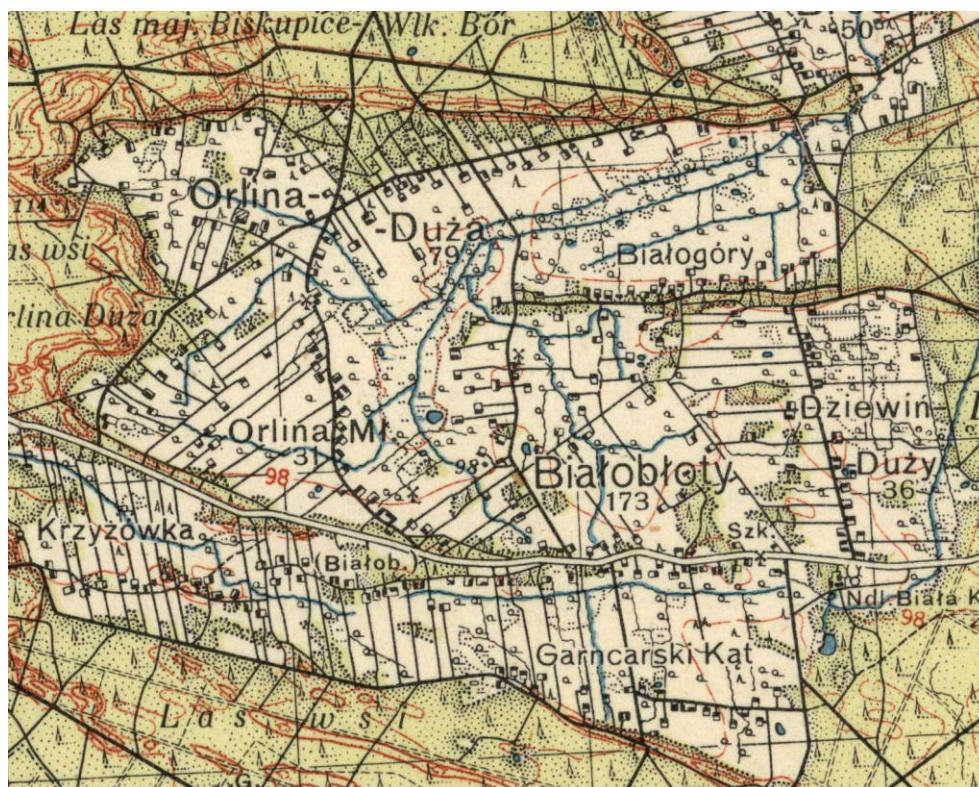
144. Fragmenty mapy niemieckiej tzw. Masstischblatt w skali 1: 25 000. Arkusz nr 3872 Pyzdry z roku 1944.

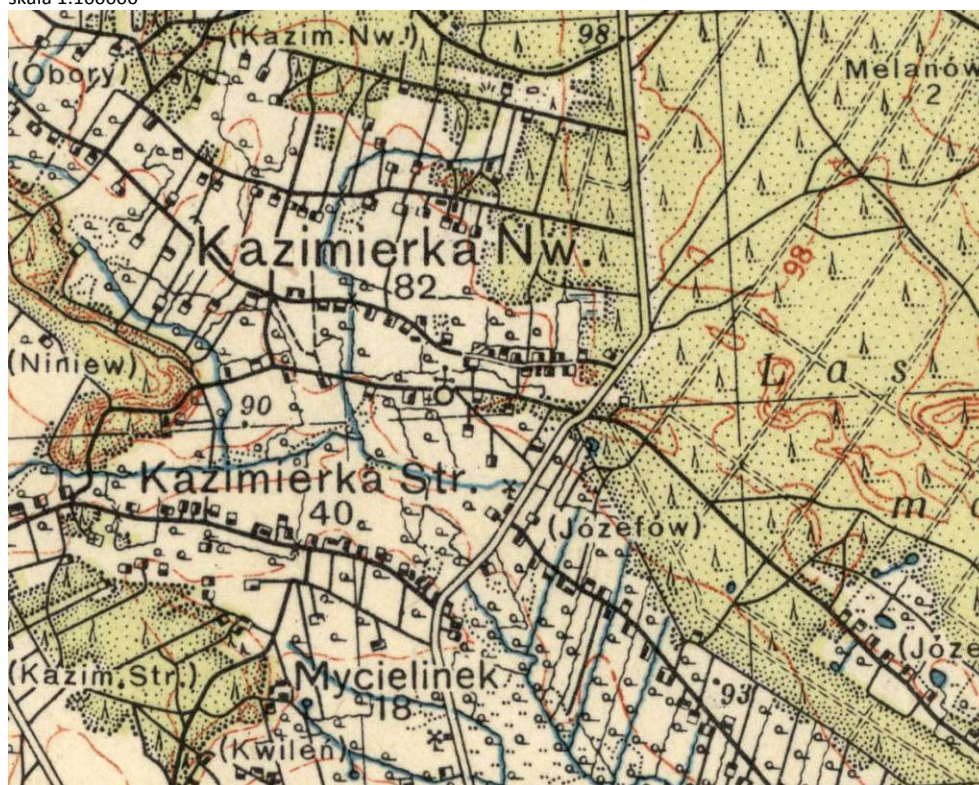
145. Fragmenty mapy niemieckiej tzw. Masstischblatt w skali 1: 25 000. Arkusz nr 3973 Białobłoty z roku 1940.

146. Fragmenty mapy niemieckiej tzw. Masstischblatt w skali 1: 25 000. Arkusz nr 4074 Stawiszyn z roku 1944.

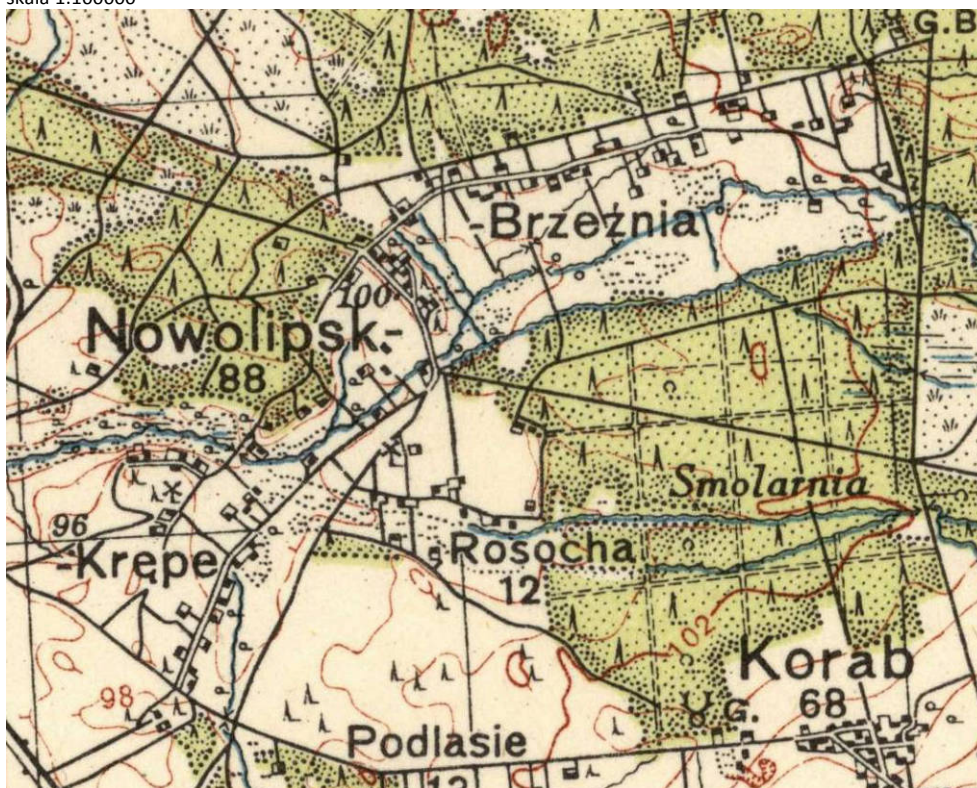
147. Fragmenty polskiej mapy sztabowej pas 40 słup 26 Konin, Wojskowy Instytut Geograficzny, z roku 1935, skala 1:100000

148. Fragmenty polskiej mapy sztabowej pas 40 słup 26 Konin, Wojskowy Instytut Geograficzny, z roku 1935, skala 1:100000

149. Fragmenty polskiej mapy sztabowej pas 41 słup 26 Kalisz, Wojskowy Instytut Geograficzny, z roku 1936, skala 1:100000

150. Fragmenty polskiej mapy sztabowej pas 41 słup 26 Kalisz, Wojskowy Instytut Geograficzny, z roku 1936, skala 1:100000

5. Podsumowanie

Procesy przekształcania rodzimego krajobrazu zachodzą ciągle i nieuchronnie, a w ostatnich latach obserwujemy ich nasilenie. Przeprowadzana przebudowa i modernizacja wsi grozi zatraceniem jej wartościowego indywidualnego charakteru na rzecz swoistych wartości uniwersalnych, ogólnych i często obcych nie tylko w naszym krajobrazie, ale nawet w stosunku do innej nowo powstającej architektury.

Należy zebrać i zachować wiedzę o cechach tradycyjnej architektury, jej relacji z krajobrazem i wzajemnym oddziaływaniu. Co w znaczeniu długoterminowym – może przyczynić się do stworzenia „stylu”, czyli tzw. „szkoły architektury regionalnej.” Musi powstać architektura współczesna, dostosowana do obecnych potrzeb mieszkańców, ale wynikająca z rodzimej tradycji budowlanej.

Na omawianych terenach współzależność zabudowy ze środowiskiem przyrodniczym jest widoczna, układ sieci osadniczej ściśle wiąże się z historycznie wykształconymi formami gospodarowania na terenach rolnych: w klasycznym układzie: dwór – folwark – czworaki – pola i nowożytnym dotyczącym wsi olęderskich i powstałych w XIX w. o układzie: domy w zagrodach – pola – zalesienia śródpolne.

Należy sobie uświadomić, że to od mieszkańców regionu, którzy są inwestorami, właścicielami starych i nowych domów, zależy, jak będzie wyglądało nasze otoczenie. To od ich decyzji dotyczących architektury, detalu kompozycji krajobrazowej czy nawet dekoracji budynków będzie zależało niezmiernie dużo.

Nie powinno to jednak prowadzić do swoistej sztucznej skansenizacji rodzimej architektury, wymagane jest twórcze podejście do projektowania, które powinno uwzględniać cechy regionalne, rodzime materiały i proporcje regionalnych budynków.

I to od mieszkańców regionu będzie zależało, co odziedziczą przyszłe pokolenia!

6. Bibliografia

Monografie

- [1] Adamczewski J., Młynarstwo magiczne, Seria: Prace i Materiały Etnograficzne, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2005.
- [1] Bartoś M., Zalewska B., Architektura w Krajobrazie wiejskim Warmii i Mazur, Borussia, Olsztyn 2007.
- [2] Biegański P., Architektura sztuka kształtowania przestrzeni, Wyd, Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1974.
- [3] Brencz A., Wielkopolska, jako region etnograficzny, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1996.
- [4] Burszta J. Osadnictwo i Kształty wsi [w] Kultura Ludowa Wielkopolski tom 1 (pod red) Burszta J. praca zbiorowa, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1960.
- [5] Burszta J., Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej; O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowaniu wsi, Ossolineum, Wrocław 1958.
- [6] Chodyła Z., Zarys dziejów osadnictwa olęderskiego w Polsce (1547 – 1864) [w] Olędry. Przestrzenie obok nas, (pod redakcją) Przewoźny W., praca zbiorowa, Muzeum Narodowe w Poznaniu, str. 32 - 71.
- [7] Czerny W., Architektura zespołów osiedleńczych. Arkady, Warszawa 1972.
- [8] Czerwiński T., Budownictwo ludowe w Polsce, Muza S.A., Warszawa 2006.
- [9] Fryś – Pietraszko E., Kunczyńska – Iracka A., Pokropek M., Sztuka Ludowa w Polsce, Arkady, Warszawa 1988.
- [10] Gloger Zygmunt, Geografia historyczna ziem dawnej Polski, Spółka Wydawnicza Polska, Kraków ; Data wydania: 1900.
- [11] Gomólec L. Zarys geograficzno – historyczny [w] Kultura Ludowa Wielkopolski tom 1 (pod red) Burszta J. praca zbiorowa, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1960.
- [12] Górniewicz B., Uwagi na temat zasad kształtowania architektury wiejskiej, Politechnika Krakowska, Kraków 1999.
- [13] Grabski W., Historia wsi w Polsce, skład główny w Kasie im. Mianowskiego – Warszawa 1929.
- [14] Jackowski A., Polska sztuka ludowa, PWN, Warszawa 2002.
- [15] Jakóbczyk W. (red) praca zbiorowa, Dzieje Wielkopolski tom II (lata 1793 - 1918), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1973.
- [16] Jaworski T. (red) praca zbiorowa, Kultura krajobrazu Europy Środkowej. Zielonogórskie Studia Łużyckie, Ofic. Wyd. Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2005.
- [17] Konopka M., Każde miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim, Fundusz Współpracy, Poznań 2001.
- [18] Krawczak Cz., Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku, Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Prace Wydziału Prawa nr 69, Poznań 1975.

-
- [19] Liżewska I., Tradycyjne budownictwo wiejskie na Warmii i Mazurach, Borussia, Olsztyn 2007.
- [20] Pelczyk A., Kierunki rozwoju chłopskiego budownictwa mieszkalnego wsi wielkopolskiej – studium proporcji, Studia Lednickie tom III, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Poznań- Lednica 1994.
- [21] Pelczyk A., Wielkopolski Park Etnograficzny między tradycyjną wsią a teorią i praktyką skansenologiczną, Biblioteka Studiów Lednickich tom VIII, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Poznań 2002.
- [22] Pelczyk A., Wpływ osadnictwa olęderskiego na krajobraz architektoniczny zachodniej Wielkopolski [w] Olędry. Przestrzenie obok nas, (pod redakcją Przewoźny W., praca zbiorowa, Muzeum Narodowe w Poznaniu, str. 74 - 88.
- [23] Psyk - Piotrowska E., Demarginalizacja wsi drogą: urbanizacji, skansenizacji, samodzielnego rozwoju, Konferencja: Przyszłość wsi polskiej a rola państwa polskiego, polityki rolnej UE oraz aktywności mieszkańców, Katedra Socjologii Wsi i Miasta Uniwersytet Łódzki.
- [24] Racinowski R., Wprowadzenie do geografii osadnictwa. PWN, Warszawa 1987.
- [25] Radziewanowski Z., O niektórych problemach regionalizmu i ekologii w architekturze i urbanistyce, Politechnika Krakowska, Kraków 2005.
- [26] Rodak Z., Drogi czy bezdroża? Niektóre aspekty średniowiecznej komunikacji, Alma Mater miesięcznik Uniwersytet Jagielloński nr specjalny 99/2008 Kraków.
- [27] Rusiński W., (red) praca zbiorowa, Dzieje Wsi Wielkopolskiej, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1959.
- [28] Rusiński W., Osady tzw. „Olędrów” w dawnym województwie poznańskim, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1947.
- [29] Rusiński W., Rozwój gospodarczy ziem polskich, Książka i Wiedza, Warszawa 1973.
- [30] Skubiszewski P., Wstęp do historii sztuki, PWN, Warszawa 1973.
- [31] Stefański K., Architektura XIX wieku na ziemiach polskich, Wydawnictwo DIG, Warszawa 2005.
- [32] Suchodolski J., Regionalizm w kształtowaniu formy Architektury współczesnej na obszarze Sudetów, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1996.
- [33] Tłoczek I., Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1955.
- [34] Topolski J., (red) praca zbiorowa, Dzieje Wielkopolski tom I (do roku 1793), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.
- [35] Warszta M., Zarys dziejów kościoła św. Wojciecha w Borui Kościelnej, Drukarnia Halina Kurcewicz, Nowy Tomyśl 1998.
- [36] Wiśniewska M., Osadnictwo wiejskie, Ofic. Wydawnicza, Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1999.

- [37] Wróblewski T., Chłopskie budownictwo podcieniowe w Wielkopolsce w XIX w i XX w., Zeszyty Naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1958.
- [38] Wróblewski T., Dom i zagroda [w] Kultura Ludowa Wielkopolski tom 1 (pod red) Burszta J. praca zbiorowa, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1960.
- [39] Zaborski B., O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu, Polska Akademia Umiejetności, Kraków 1926.
- [40] Zientara B., Mączak A., Ihnatowicz i., Landau Z., Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939, Wiedza powszechna, Warszawa 1988.

Artykuły

- [1] Bitner - Nowak A., Kowal S., Rodzaje i funkcje placów miast w Wielkopolsce w XIX i XX wieku, Kwartalnik Historii Kultury materialnej nr 4/93, Warszawa 1993.
- [2] Bogdanowski J. Ochrona zabytkowego krajobrazu kulturowego od wojewódzkiego do gminy, Krajobrazy 18 (30), Ośrodek Ochrony zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 1998.
- [3] Chodyła Z., UAM w Poznaniu, Zarys osadnictwa olęderskiego w Polsce od XVI do XVIII w., Ogólnopolska konferencja Olędrzy i ich dziedzictwo w Polsce. Historia, stan zachowania, ochrona, Toruń, 11-13 października 2001 r., udostępnione na stronie WWW: http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=polska&id=1_2
- [4] Górak J., Holenderskie domy nad Bugiem, Polska Sztuka Ludowa R. 25: 1971 nr 1, 1971, udostępniony na stronie WWW: http://www.tnn.pl/tekst.php?id=183&f_2t_artykul_trescPage=1
- [5] Górczak Z., Miasteczka wielkopolskie w późnym średniowieczu, Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny R.X/XI (2003/2004), Archiwum Państwowe w Poznaniu, Stowarzyszenie Archiwistów Polskich. Oddział w Poznaniu, Poznań 2004
- [6] Karkucińska W., Biblioteka w Kórniku PAN, Osadnictwo olęderskie w dobrach kórnickich Teofili z Działyńskich Szolndrskiej Potulickiej, Ogólnopolska konferencja Olędrzy i ich dziedzictwo w Polsce. Historia, stan zachowania, ochrona, Toruń, 11-13 października 2001 r., udostępnione na stronie WWW: http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=polska&id=1_2
- [7] Kostołowski A., Od gospodarstwa ozdobnego do upiększzonego pejzażu rolniczego. Przykłady z końca XVIII i początku XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski; Sztuka a natura, Oddział Górnośląski Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice 1991, str. 367 – 382.
- [8] Nadolny R., Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków w Poznaniu, Boruja - ulicowa wieś olęderska, Ogólnopolska konferencja Olędrzy i ich dziedzictwo w Polsce. Historia, stan zachowania, ochrona, Toruń, 11-13 października 2001 r udostępnione na stronie WWW: http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=polska&id=1_2

- [9] Nawrocki S., Modernizacja folwarku w Wielkopolsce w połowie XIX wieku. Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie tom 22, Muz. Nar. Rol. i Przem. Rolno – Spoż., Szreniawa 2001, str. 41 – 52.
- [10] Nowacki H., Folwark w pracy Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie i Przemysłu Rolno – Spożywczego w Szreniawie. Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie tom 22, Muz. Nar. Rol. i Przem. Rolno – Spoż. w Szreniawie, Szreniawa 2001, str. 41 – 52.
- [11] Pelczyk A., Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Wpływ osadnictwa olęderskiego na krajobraz architektoniczny Wielkopolski Zachodniej, Ogólnopolska konferencja Olędrzy i ich dziedzictwo w Polsce. Historia, stan zachowania, ochrona, Toruń, 11-13 października 2001 r. udostępnione na stronie WWW: http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=polska&id=1_2
- [12] Psyk - Piotrowska E., Demarginalizacja wsi drogą: urbanizacji, skansenizacji, samodzielnego rozwoju, Konferencja: Przyszłość wsi polskiej a rola państwa polskiego, polityki rolnej UE oraz aktywności mieszkańców, Katedra Socjologii Wsi i Miasta Uniwersytet Łódzki, udostępniony na stronie WWW: www.isp.org.pl/files/5817730480358727001128607475.pdf
- [13] Zierhofferowa Z., PAN w Krakowie, Nazwy osad olęderskich w Wielkopolsce. Powstawanie i zmiany, Ogólnopolska konferencja Olędrzy i ich dziedzictwo w Polsce. Historia, stan zachowania, ochrona, Toruń, 11-13 października 2001 r., udostępnione na stronie WWW: http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=polska&id=1_2

Słowniki, encyklopedie i zbiory danych statystycznych

- [1] Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W., Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, T. 1 - 15, Warszawa 1880 -1902.
- [2] Gloger Z., Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce. T. 1 i2, Tom 1 z 1907 i tom 2 z 1909, Warszawa, druk Wł. Łazarskiego, Marszałkowska 114. Udostępnione w zbiorach: polska biblioteka internetowa: <http://www.pbi.edu.pl/site.php?s=NTM0MjBiZDYwOTM1>
- [3] Księga adresowa wszystkich miejscowości w Wielkim Księstwie Poznańskim, Księgarnia Polska W. Tempłowicza, Poznań 1902.
- [4] Księga kupiectwa i przemysłu polskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim, „Straż”, „Praca”, Poznań 1908
- [5] Mycielski J., Księga adresowa wszystkich miejscowości w Wielkim Księstwie Poznańskim, Księgarnia Polska W. Tempłowicza, Poznań 1902
- [6] Orgelbrand, S., S. Orgelbranda Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami. T. 1, Wydaw. Towarzystwa Akcyjnego S. Orgelbranda Synów, tomy 1 – 18, Warszawa, 1898 – 1912.
- [7] Pevsner N., Fleming H., Honour J. , Encyklopedia architektury, Wydawnictwa artystyczne i Filmowe, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- [8] Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. X. Województwo poznańskie, Warszawa, 1926.

- [9] Taradejna U., Korczak - Żydaczewska K., Milusz M., Wójcikowska J., Powierzchnia ludności w przekroju statystycznym, GUS Departament Statystyki Przedsiębiorstw i Rejestrów, OPRAC., w Wydziale Rejestru TERYT, Druk – Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2006
- [10] Wyobrażenie statystyczne powiatu Bukowskiego w obwodzie rejencji Poznańskiej za lata 1860 – 64, wydanie z 1865 r
- [11] Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce; Województwo poznańskie tom 32 cz. 2, Kłoczko A., Krzyżanowska H. (red), Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1998.

Zdjęcia lotnicze

- [1] Zdjęcie lotnicze (ortofotomapa) – pochodzenie z portalu <http://www.geoportal.gov.pl>
- [2] Zdjęcia lotnicze – rok wykonania fot. 2008.

Mapy

- [1] Mapy niemieckie tzw. Masstischblatly w skali 1: 25 000
- [2] Mapy WIG wydane przez Wojskowy Instytutu Geograficzny w latach 1919 – 1939, skala 1:100000
- [3] Mapy polskie sztabowe z lat 1945 – 2007